

UOT 81 41; 801. 7

FİRUDİN RZAYEV

**QIPÇAQLARDAKI QƏDİM TÜRK MİFİNİN NAXÇIVAN ƏRAZİSİ
TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ**

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan qıpçaqlarda qədim türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Tədqiqatlarda da adı keçən Qıpçaq, Tanrı mifinin tarixi m.ö. III-I minilliklərə söykənməklə, Altay, Sibir və b. türklərdə də xatırlanmaqla, ərazi toponimik adlarında günümüzdə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvan toponimlərində izi indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmiş və onlarla bağlı Tanrı adının izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda Tanrı Qıpçaq mifik adları dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu mifi daşıyan tayfalar demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemin oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin böri variantında təkrarlanır.

Qıpçaq türk mifinin prototürklərlə bağlı adlarda qalması, bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də Altay, Sibir və digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Qıpçaq mifi, Tanrı, Şaman, qurd, Naxçıvan, Altay, Sibir, oykonim, oronim.*

Azərbaycan xalqının, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin, təşəkkülündə xüsusi iştirakı olmuş **Qıpçaq** tayfalarının tarixi proseslərdə iştirakı, adı və əraziləri fərqli tarixlərdə və ərazilərdə göstərilmişdir. Tədqiqatlarda qıpçaqların ərazimizdə m.ö. VIII və eramızın XIX əsrlərinə qədər qeydə alındıqlarına dair xeyli yazılara rast gəlirik. Lakin, onların Naxçıvan ərazilərində hansı tarixi dövrdən məskunlaşması, daşdıqları mifik inanc haqqında hər hansı məlumatla rast gəlmirik. Qıpçaq tayfaları, eləcə də onların mifik inancları ilə bağlı adların daşdığı mənalara tam öyrənilməmişdir. Çox böyük bir coğrafi arealda məskun olmuş bu türk boylarının tarixi və ərazisi xeyli tədqiqatların mövzusunə çevrilmiş, istər tarix, istərsə də yayım arealı haqda fərqli fikirlər söylənilmişdir. Bu səbəbdən də Qıpçaq türklərinin mifik inancları ilə bağlı adların digər prototürklərdə ifadə formalarına, bu mifin Naxçıvanla bağlılığı məsələsinə müqayisəli və bir qədər də geniş nəzər salmağı, qədim inanclarımız və elmi baxımından əhəmiyyətli hesab edirik.

Öncə qıpçaqların tarixinə, bu istiqamətdəki tədqiqatlarda onların mifik inanclarına qısaca nəzər salmaq istərdik. Qıpçaqlar haqqında xeyli sayda araşdırmalara biz V.L.Vinoqradov, B.A.Muradov, İ.O.Knyazkiy, D.A.Rasovkiy, Q.E.Qrum-Qrjımaylo, A.N.Baskakov kimi rus, istərsə də Orta Asiya müəlliflərinin tədqiqatlarında rast gəlirik ki, burada müxtəlif, bir-birini təkzib edən fikirlər söylənilmişdir.

Mənbələrdə qıpçaqların adı da müxtəlif dillərdə, müxtəlif səsəvəzlənmələrlə qeydə alınmış, V.L.Vinoqradovun yazılarında onların adı ərəb fars dilində “kıpçak”, başqırdlarda “kipsak”, qazaxlarda “kıpşak”, karaçay-balkarlarda “kıpçak”, tatarlarda “kıpçaklar”, özbəklərdə “qipchoq”, kumiklarda “kıpçaklar”, Avropa və Vizantiya mənbələrində isə “kuman” adında təsadüf olunduğu göstərilmişdir. Lakin, burada onların mifologiyası ilə bağlı hər hansı fikrə təsadüf etmərik [12, s. 141-144].

Bəzi tədqiqatlarda qıpçaqlar hun-qıpçaq və poloves qıpçaq tayfaları kimi göstərilərsə də, İ.O.Knyazkiy, B.A.Muradov bu fikirlərlə razılaşmamış, onlar öz yazılarında hun-qıpçaq və poloves qıpçaq birliyindən bəhs edərək, poloveslərin qərb qoluna **şar** tayfalarının, şərq qoluna

isə **hunların** birləşdirildiyini göstərmişlər [4, s. 45; 9, s. 120]. Biz bu yazılarda da hər hansı bir mifə təsadüf etmirik. Lakin, Biz A.N.Baskakovun yazılarında qıpçaqların bir ittifaqda olduğu tayfalardan bəhs edib, noqayların dili və dialektindən məlumat verməklə, onların qıpçaqlar kimi Kara noqay və Ağ noqayların ittifaqında yer aldığı, Qıpçaq damğasının __ \ __ bu şəkildə olduğunu qeyd etmişik [15, s. 436].

Qıpçaq türklərinin çox geniş bir arealda yayılması, onların məskun olduqları ərazilər, tarixi, yayım arealı və Naxçıvandakı izləri ilə bağlı elmi cəhətdən əhəmiyyətli məlumatlara biz Azərbaycan və Türkiyənin görkəmli tədqiqatçı alimləri Y.Yusifov, M.Vəliyev, F.Kırzioğlu, Q.Qeybullayev, İ.Əliyev və başqalarının araşdırmalarında da rast gəlirik. Bu tədqiqatçıların Qıpçaq tarixi və ərazisi haqqındakı yazılarında qədim türk Koman-Qıpçaq birliyi, onların digər türk boyları ilə ittifaqı, bu tayfaların qolları və digər məsələlər geniş araşdırılsa da, yenə də onların hər hansı mifik inanc məsələlərinə toxunulmamışdır [15, s. 435-437; 16, s. 91-95].

Biz R.Özdəkin də yazılarında onların kumanlarla bərabər tarixi proseslərdə iştirakı, tarix səhnəsində kuman-qıpçaq, xəzər-qıpçaq-uz ittifaqında birləşdikləri haqda geniş məlumat verib, burada müəllifin Qıpçaq dövrünün tarix olaraq, eramızın XI əsrini yazdığını qeyd etmişik. Bununla bərabər qıpçaqların əraziləri və mifik inancları haqda Q.Qeybullayevin S.Q.Klyaştorniya istinadən yazılarında məsələlərə də aydınlıq gətirmişik. O, yazılarında qıpçaqların eramızın VI-VII əsrlərində həm **Şir**, həm də **Qıpçaq** adı ilə tanınması, bu dövrdə Koman-Qıpçaq birliyi haqqında məlumatları, Albaniyada qıpçaqlarla bağlı Qomenk toponiminin olması barədə fikri tərəfimizdən açıqlanmışdır. Onun xalqımızın etnogenezi tarixində qıpçaq-peçeneq, peçeneq-bulqar, bulqar-xəzər, xəzər-qıpçaq-üz ittifaqı şəklində düşən Kuman, Kolmat, Kol, Kul boylarının qıpçaqların varisləri olduğu haqda fikirlərinə də nəzər salınmış, bu məlumatlara istinadən qıpçaqların m.ö. I minillikdə tarix səhnəsində olduğuna dair öz fikrimizi bildirmişik [15, s. 438-439].

Bu fikrimizin təsdiqinə Q.E.Qrum-Qrjimaylonun yazılarında da rast gəlirik. O, mənbələrdə eramızın V-VII-XI əsrlərinə aid edilmiş qıpçaqların m.ö. I əsrdə Altayda yaşayan Dinlin tayfalarının bir qolu olduğuna tarixi faktlar göstərərək, onların hunlar tərəfindən öz tabeliklərinə alındıqlarını göstərir [5, s. 57-59].

Biz D.A.Rasovskinin yazılarında da, qıpçaqlar haqqında gərəklili tarixi faktlarla qarşılaşırıq. O, qıpçaqların adətlərindən danışsa da, mifik inanclar məsələsini geniş təhlil etmir, lakin onların Tanrı inancında olub, m.ö. 201-ci ildə hunların içərisində olduqlarına dair faktlar göstərir [14, s. 125-126, 132].

Qeyd edək ki, F.Kırzioğlunun bu istiqamətdə tədqiqatları daha çox elmi əhəmiyyət daşıyır. Burada qıpçaqların tarixinin m.ö. VIII əsrdən başladığı göstərilməklə, onların fəaliyyətləri ilk və son Qıpçaq dövrlərinə bölünür və ilk dövr m.ö. VIII, eramızın isə VI əsrinə aid edilir. Müəllif, “Uyğur”, “Uzunkörpü”, “Dədə Qorqud” və s. oğuznamələrdə, eləcə də Kartlis-Gürcü mənbələrində qıpçaqların sak, kuman, beçeneq, barsil, xəzər türk ittifaqlarında birləşdiyini tarixi faktlarla geniş təhlil edir. Son Qıpçaq dövründə VI-XIII əsrlərin siyasi proseslərinə diqqət yetirən F.Kırzioğlu, XI əsrdə Çoruk boylarında qıpçaqların qərbə doğru köçlərini ətraflı araşdırır [15, s. 439]. Əgər diqqət etsək, burada hər hansı mifdən bəhs edilməsə də, müəllif ilk dövr olaraq qıpçaqları m.ö. VIII əsrə aid edir.

Bu araşdırmaların məntiqi nəticəsi, eləcə də qıpçaqların bir çox türk boyları ilə ittifaqları, m.ö. II-I minilliklərə söykənir. Onların Şir, Sak, Bulqar, Xəzər, Uz, Kuman, Barsil türkləri olması qənaəti və bir-birindən seçilməməsi dəfələrlə elmi məqalələrdə qeyd etdiyimiz bir

məsələni yenidən təsdiq edir ki, “böyük köçlər” hadisəsi Şimaldan Cənuba deyil, əsl həqiqətdə Ön və Kiçik Asiya, Naxçıvan əraziləri, qədim türk Mitən dövləti, Mesopotamiyanın mərkəzi torpaqlarından şimala doğru başlanmışdır. Onların geri – ilk yurd yerlərinə qayıdışı isə, siyasi yöndən yanlış “gəlmə” konsepsiyasını formalaşdırmışdır (F.R.).

Bəs bu tayfalar təbiəti, kainatı dərk etmədə hansı inanca sahib olmuş, hansı mifik düşümmü öz inanclarında yaşatmışlar?

Biz yuxarıda onların Tanrı mifində olduğuna dair məlumatla qarşılaşdığımızı qeyd etdik ki, bir çox mənbələrdə qıpçaqların və onlarla bir ittifaqda olan prototürk tayfalarının mifində həm **Tanrı**, həm **qurd**, həm də **şamançılıq** miflərinə meyli olduqlarına dair xeyli faktlarla rastlaşırıq. Ensiklopedik əsərlərdə qıpçaqların əsas sitayişlərinin **Tanrıçılıqla** bağlı olduğuna, **Əbədi mavi səmaya** itaət etdiklərinə, eləcə də ilkin torpaqda mövcud olan **Umay** ana ilahəsinə ibadət etməsi versiyalarına rast gəlirik. Burada onların həm də **Qurd** mifinə inanmaqla, onu özlərinin əcdadı hesab etdikləri, şamançılıqla bağlı olduqlarına dair məlumatlar ilə qarşılaşırıq [3, s. 85-87; 6, s. 71-77, 117-119].

Bəzi mənbələrdə Qıpçaq türkləri **poloveç-Qıpçaq** adında göstərməklə, onlarda şamançılığın da mövcud olduğu, şamanların **qam** adlandığı, onların gələcəkdən xəbər verdikləri, qəzəbli və xeyirxah ruhları görə bildikləri də, geniş şərh olunur [11, s. 43]. Əgər bura qədər olan bu faktlara diqqət etsək, onlar ancaq, Orta Asiya ərazilərində kəngər peçeneq, noqay, kalaç, akasir, hun qıpçaq, poloveç qıpçaq kimi birliklərin arasında göstərməklə, tarixləri ilk dövr olaraq m.ö. VIII əsrə, Rəşid-əd Dinə istinadən isə m.ö. I minilliyin sonuna aid edilir. Burada göstərilən miflər isə, müxtəlif dövrlərlə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, türklərdə istər Qurd mifi, istər şamançılıq, istərsə də Tanrıçılıq-Tenqrianlıq inancları m.ö. III-I minilliklərə söykənir. Bəs tanrıçılıqda ibadətlər necə, nə vaxt, harada həyata keçirilmiş, bu inanclarda hansı əşyalar müqəddəs sayılmışdır?

Biz yazılarımızda bu istiqamətdə olan bir neçə faktları oxucularla bölüşmüşük və bir faktı yenə də nümunə kimi göstərmək istərdik. Aleksandr Karkaveç Qıpçaq yazılarının tədqiqi zamanı onların dini inanc məsələlərinə də toxunmaqla, bu yazılardan birindəki inanc və ibadətə bağlı nümunəni oxuculara təqdim edir. Onun təqdim etdiyi aşağıdakı bu əlifba sistemi, Qıpçaq ittifaqında olan bütün türk tayfalarına mənsub əlifba olaraq göstərilmişdir.

a (â) ä a; b c (c^{1/2}, c) çy (çy^{1/2}) d dz^{3/4} dz^{y^{3/4}} e (e^{1/2}) e; f g © h i (i^{1/4}) i (•) j k (k[•]) ^a l f m n ± o (ô o^{1/2}) ö p (p[•]) q r (r^{1/2}) s (s[•]) sy t (t[•]) u (û) ü v w y z (z[•]) zÿ z.

Bildiyimiz kimi Mesrop Maştoç qədim türk Alban hərflərindən 19 hərf götürməklə, “erməni əlifbası” yaratmışdır ki, bu hərflərlə erməni əlifbasının heç bir əlaqəsi və oxşarlığı yoxdur.

Aleksandr Karkaveç mətnin əvvəllər ermənilər tərəfindən təhrif olunduğunu bildirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu yolla onlar Qıpçaq türklərinin tarixi, dili və inanclarına sahiblənmək üçün bu cür məkrli hiylələrə əl atmaqla, Alban tarixini “Erməni tarixi” kimi beynəlxalq aləmə çıxardıqları kimi, Qıpçaq dilinin “erməni” dili olduğunu da göstərməyə çalışmışlar. Onlar Qıpçaq dilinin lüğətini hazırlamaqla bu dilin ermənicə olduğunu iddia edərək, sözləri tamamilə erməni dilinə aid sözlər kimi təhrif etmiş, onu tamamilə erməniləşdirməyə çalışmışlar. Bu gördüyünüz əlifba kitabda qıpçaqların əlifbası olaraq göstərilərsə də, bu əlifba ilə yazılmış türk dilində olan sözlər tamamilə təhrif edilmiş və cümlələrə yeni sözlər əlavə olunmaqla həcmi genişləndirilib, sonda cümlədəki sözlərə erməni dilindəki şəkilçilər əlavə edilmişdir.

Biz kitabdakı bu cümləni olduğu kimi oxuculara təqdim etmək istərdik. **Da alar esä turarlar, ulu yüz aybları bilä basyların asip kensi ac¹/₂ak¹likləri bilär. Kelir surp varakka xac¹/₂ka actkp** [1, s. 783-784]. Əgər sözlərə diqqət etsək, mətn nə qədər təhrif edilsə də, sözlərin türk dilində olduğu göz önündədir.

Qeyd edək ki, biz bu dilin tədqiqatçısı olmasaq da, tərəfimizdən cümlədəki sözlərə qədim türk dili sözlükləri ilə diqqət etdikdə, cümlənin tam olaraq türk dilində olduğu ortaya çıxır. Bu cümlənin türk dili sözlükləri ilə tərcüməsi belədir: “Onlar əllərinə əsa alıb durarlar, ulu üzü göyə qaldırıb, başlarını açib öz eyiblərini etiraf edərlər. sabah erkən gəlib xaçlarını asırlar”.

Bu cümlədəki ifadələrə diqqət etsək, Tanrı inancında olan qırçaqlar həm də boyunlarında Xaç gəzdirdirdilər ki, o dövrdə hələ xristianlıq yaranmamışdır və xaç dünyanın dörd cəhətini, ağzı haça xaçlar isə dörd ünsürdən (su, od, torpaq, hava) yaranması haqqında svastik işarə kimi türklərə aid idi. Bunu sübut edən bir faktı da oxuculara çatdırmaq istərdik. Naxçıvan ərazisində Orta Tunc dövrünə aid Gəmiqaya rəsmlərində də biz **Xaç** işarəsinə rast gəlirik ki, bu m.ö. III minilliyə söykənir. O dövrdə isə xristianlıq yox idi və bu **Tanrı, Tenqri** inancının da m.ö. III minillikdən mövcudluğunu bir daha sübut edir (F.R.). Bununla bərabər yazının məlumatında sadəcə islam dinində sübh namazına bənzər bir ibadət təsvir olunur ki, qırçaqlar sabah erkəndən Tanrı qarşısında bütün günahlarına tanrıdan əfv diləməklə yaxalarına Xaç asırdılar.

Bu mətni erməni müəllifinin necə tərcümə etdiyini də oxuculara təqdim etmək istərdik. Qeyd edək ki, kitabda birinci göstərdiyimiz cümlə tərcümə edilməmiş, sadəcə beş sözdən ibarət son cümlə “На будущий праздник Варакского Святого Креста – праздник Варакского (Варакского) Святого Креста, который отмечается Армян” şəklində rus dilində tərcümə edilmişdir. Cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: “Gələcək müqəddəs Varak Xaç bayramı – müqəddəs Xaç Varak bayramı, ermənilər qeyd edirlər” [15, s. 435-467].

Əgər diqqət etsək, burada cümlə tam deyil, anlaşılmır, sözlərdən “asmaq” feli atılmış və “Erməni” sözü ilə yanaşı əlavə artırılmalar edilmişdir, bu kitab xeyli nüsxədə dərc olunmaqla dünya dövlətlərinə paylanmış və nəticədə beynəlxalq aləmdə qırçaqların erməni olduğu təbliğ edilmişdir.

Daha bir tarixi faktı da oxuculara çatdırmaq istərdik. A.A.Neyxardt öz tədqiqatlarında göstərir ki, xristianların ilk əsəri noviy zavet-“Əhdi-cədid”, apokalipsisdə xaç “vəhşilik” rəmzi, işarəsi kimi göstərilirdi. III əsr xristian müəllifi Feliks Minusiy (eramızın 264-cü ilində) xaça nifrət bəslədiklərini, xaçın xristianlara lazım olmadığını qeyd edərək, taxtadan düzəldilmiş Tanrıya inancın bu rəmzini bütperəstliklə bağlayır, onu daşıyan Hun və Qırçaq türklərini – “hərbiçi-bütperəstləri” lənətləyirdi. P.M.Debirov əsaslı tarixi faktlara söykənərək bu qədim Azərbaycan ərazilərindən aşkarlanan XAÇ işarələrini alban tayfalarının qədim Tanrı inancları ilə bağlı olduğunu göstərir [10, s. 21]. Nəhayət, tarixdə yer alan bir inkarolunmaz faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Eramızın IV əsrində, xristianlığın 312-ci ilində Avropa auditoriyası qarşısında xristianların tək yaradan adına ilk xristian duası oxunur. Çox qəribədir ki, bu dua “xuday altında bütün Adəm açıq bulsun” – “Xudanın altında bütün adamlar açıq qəlblə dayansın-dursun” ifadəsi ilə türk dilində oxunur [15, s. 474-477]. Tanrı, sözü “Xuday”, “Kuday”, “Tənqri”, “Tenqir”, “Tanrı” şəkillərində bu gün belə Azərbaycan, Osmanlı türkləri, Orta Asiya türklərində paralel olaraq hər ikisi deyilməklə yer alır. Mənbələrə diqqət etdikdə isə, bu qədim türk inancının Altay türklərində **Tenqri, Tenqerey**, şor-saqylarda **Teqri**, xakaslarda **Tiqır, Ter**, tuvinlərdə **Deer**, yakutlarda **Tanqara**, çuvaşlarda **Tura**, monqollar və

kalmıklarda **Tenqer**, buryatlarda **Tenqeri**, **Tenqri**, Orta Asiya və Azərbaycan türklərində **Tanrı**, m.ö. III yüzillikdə hunlarda **Tenri**, şumerlərdə **Dinqir**–“Göy aləmi, Səma” adlarında təkrarını görürük. Bu mifdə “hər bir varlıqda ruhun mövcud olduğu” əsas götürülür və Göy ruhunun əbədiliyi qeyd edilir. O, insanların ruhunu, xalqın və millətin saflığını qoruyub, taleyini idarə edən çox qədim bir inanc olaraq göstərilir [7, s. 500]. Naxçıvan toponimik sistemində biz Culfa rayon, Əlincə vadisi toponimlərində Çətəndaş qayalığına bitişik **Ter** qaya, İlan dağdan şərqə **Dar** dağ, **Dərgəmərək (Dər+qəm+ər+ik)** – “Dər qəm ərin varisi”, Ordubad bölgəsində **Der** kənd, mənbələrdə qədim Naxçıvan mahalları və nahiyələrində **Tanqdar** kimi adlara təsadüf edirik ki, bu adlar ərazidə qədim mifin daşıyıcılarıdır (toplama materialları, F.R.).

L.N.Qumilyev türk torpaqlarında bu xaç işarəli məzarlıqların əski **Tanrı**, **Tenqri** inancında olan **Sak**, **Qıpçaq**, **massagetlərə** aid olduğunu yazır. Bu fikirlər Murad Acinin də yazılarında yer almış və o, hər bir qədim məbədin üzərindəki xaç işarələrinin daşdığı mənə və şərhləri verməklə, bu işarələrin m.ö. IX əsrə aid olub, Qafqazdan başlayaraq, Tanrıçılıqda olan digər türklərə və Altaylarda da yayıldığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir [8, s. 54-97].

Bütün bunlara baxmayaraq biz inanırıq ki, Azərbaycan alimləri də tədqiqatlarında öz tariximiz və mifimiz haqqında daha sanballı əsərlər yazmaqla, bu istiqamətdə erməni uydurmalarına layiqli cavab verəcəklər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz faktlarla yanaşı, bir çox yazılarda da qıpçaqlarda Şamançılıq, Qurd inamı ilə bağlı faktlara rast gəlirik ki, bu miflər Tanrı mifi daxilində yer alır. Bununla yanaşı Tanrı inancında “Xan” titulu da göstərilir ki, burada **Xan Tanrı**, **Qalxan**, **Burxan**, **Darxan** tanrıları ilə yanaşı **Monxe-Tanrı**, **Ataqa-Tanrı**, **Hisaq-Tanrı**, **Ülgen** tanrıları Altay, Sibir, monqollarda mövcud olan, bütün səma tanrılarını idarə edir. Burada bir qrup türkdə Tanrı oda sitayişə də meyillidir və tanrıları odu müqəddəsləşdirir [2, s. 54-62; 13, s. 3-36, 50-64].

Bütün bu mifoloji faktları bu gün biz Azərbaycan türklərinin də mifik inanclarında müşahidə edirik. Biz Allaha tapınmaqla yanaşı, “Tanrı bizə yar olsun”, “Xuda köməyimiz olsun” kimi yüzlərlə ifadələrdə həm **Tanrı**, həm də qədim qıpçaqlardakı **Xuda** tanrılarını öz inanclarımızda yaşadıq. Qurd mifinə gəldikdə isə, “Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın Qurdla görüşü, “Qurd üzü mübarəkdir, Qurdla xəbərleşim”, “Qara başım qurban olsun Qurdum sənə” kimi ifadələri xalqımızın **Qurda** inancını, “Novruz” bayramında türk mifində geniş yer alan Oda sitayişinin **Şamançılıq** əlamətləri olması faktları qıpçaqların bir prototürk Azərbaycan tayfası olduğunun danılmaz sübutlarıdır.

Buna misal olaraq Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki xeyli sayda qıpçaqların Çankı, Çala, Sığalı, Çala-Berd, Qarabulak, Çarık, Qaraağac, Ertüş boylarının m.ö. II minilliyin sonlarından XIX əsrə qədər xeyli adlarda öz izlərini qoyduqları da fikrimizin doğruluğunu sübut edir. Bu tarixi məlumatlara baxdıqda, onların qədim dövrlərdən Culfa bölgəsinin Qala-Berd, Cuğa, Berdik, Şərur bölgəsinin Kür Çulu, Qor-Çulu, Cəkni, Naxçıvan bölgəsinin Qaraçuq, Kalaçık kimi etnooykonimlərində öz adlarını yaşatdıqlarını görürük. Qıpçaq türklərinin digər qolları Küçət, Cuğrak, Qaraberk, Tuk, Urus, Kuç boylarının qədim Naxçıvana daxil olan müxtəlif nahiyələrdə Pirus, Tuk, Kanurəs, Kükü, Tuklu, Hors, Xurs, Mahrus, Dəşt-dəşti Qıpçaq, Xorsalı kimi 27 məntəqədə məskunlaşdıqlarını da sənədlərdən, məlumatlardan izləyirik [15, s. 453-465].

Tarixi yazıları izləyərkən biz, əski Subar, Kəngər, Bulqar, Şir, Kasak-Qazax, Kasər-Xəzər, Kuman, Xaçmataq, Vanand, Barsil, Sıgnık, Uz, bir qədər sonralar isə Çik-Çigil, Kun, Burcaqlı, Başqirt, Akaser, Uran, Tokas, Kemek-Kumıq, Kul, Bulak, Kolmat, və s. türk boy-

larının ümum adına çevrilən qırçaqların qarşısızalmaz güc və **Kip saklar** olduğunu görürük. Saka boylarının kip, köp, sıx (kipsak, kapsak, sıksak) fonetik səsəvəzlənmələrlə deyimi və ada çevrilməsi bu gün də qazax, qırğız, türkmən, uyğur və s. türk dillərində işlənməkdədir (F.R.).

Bütün bu faktları ümumiləşdirərək nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik;

1. Naxçıvan ərazisində III minillikdən I minilliyə qədər Tanrıçılıqda olmuş prototürklər, o cümlədən də geniş yayılmış qırçaqlar xaçları müqəddəs saymış, Naxçıvan ərazisi mədəniyyət nümunələrinin bəzilərində qeydə alınan xaç işarələri Tanrı inancı ilə bağlı olmuş, türklərdən 2840 il sonra xristianlıq dininə adlanmışdır.

2. Bu əşya mifik inanc daşıyıcısı kimi skif, sak, sarmat, xaçmatak, massaget, alban, qarqar, hun, kaspi və s. türklərin məişətində də yer almış, İLK “XRİSTİAN” sözü türklərə deyilmiş və onlar dünyanın dörd cəhətini təmsil edən xaçları əllərində və rəsm işarə olaraq bayraqlarında gəzdirdiklərinə görə indiki xristianların əcdadları tərəfindən “bütprəst” kimi lənətlənmişlər.

3. Xristianlıq dini Tanrıçılıq üzərində qurulmuş, onun ayin və türk adətləri sonralar xristianlığa adlanmış, ilk XRİSTİAN duası türk dilində oxunmuşdur. Burada Xaçmatak türkləri tərəfindən təbliğ edilən Tanrı-Xuda adları çəkilmiş, bu inanc Naxçıvan ərazisi türklərində minilliklər boyu qalmaqla, bu gün də **Tanrı, Xuda** kimi inancımızda işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Каркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Т. III: Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. Алматы: BAUR – KASEAN, 2010, 1802 с.
2. Банзаров Д. Черная вера или Шаманство у монголов / Собрание сочинений. Москва: АН СССР, 1955, 436 с.
3. Большая советская энциклопедия: в 30-ти тт. / Гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд., т. I, Москва: Советская энциклопедия, 1969, 608 с.
4. Князький И.О. Русь и степь. Москва: Наука, 1996, 129 с.
5. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II, Ленинград: Монгольская Народная Республика, 1926, 898 с.
6. Жерносенко И.А., Балакина Е.И. Культура Сибири и Алтая. Барнаул: Изд-во С.С.Жерносенко, 2011, 208 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская. Энциклопедия, 1988, 719 с.
8. Аджид Мурад. Дыхание Армагеддона. Москва: Хранитель, 2006, 253 с.
9. Муратов Б. А. Этногенез башкир: историография и современные исследования. Т. I: проект «Суюн», 2-е издание, исправленное и дополненное, Москва: Урал, 2013, 267 с.
10. Нейхардт А.А. Загадка «святого креста» [Текст]. Москва: Госполитздат, 1963, 46 с.
11. Плетнёва С.А. Половцы. Москва: Наука, 1990, 208 с.
12. Половцы / Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В.Л.Виноградов. Вып. 4: О-П, Москва-Ленинград: Наука, 1973, с. 141-144.
13. Потопов Л.П. Древнетюркские черты: почитание неба у саяно-алтайских народов / Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск: Наука, 1978, с. 3-64.
14. Расовский Д.А. Половцы. Чёрные клубуки: печенег, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Т. I, Москва: ЦИВОИ, 2012, 240 с.

15. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə III-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s.
16. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

TRACES OF THE BORI-KURT ANCIENT KYPCHAK MYTH IN THE TOPONYMS OF THE NAKHCHIVAN TERRITORY

The paper studies the traces of the ancient Turkic myth of the Kypchaks, which occupy a special place in the ancient Turkic mythological thinking, in toponyms in the territory of Nakhchivan. The history of the Kypchak myth about Tengri mentioned in the research refers to the III-I millennium BC; this myth has remained in the Altai, Siberian, and other Turks' memory. Its traces remained in place names on the territory of Nakhchivan up to our day. Azerbaijani and Turkish scientists have not yet studied the traces of this ancient myth in the toponyms of Nakhchivan, and the meaning of the name Tengri has not been explained in connection with them. Based on linguistic and historical facts, the article confirms that Tengri and Kypchak's mythical names have analogs in the oikonyms of the toponymic system in the territory of ancient Nakhchivan. The name of the tribes bearing this mythological name repeats in the original version "bori" (wolf) in almost all oikonyms, oronyms, hydronyms of the Nakhchivan toponymic system.

The fact that the Kypchak Turkic myth has remained in the names associated with the proto-Turkic peoples proves this mythical belief's antiquity. The place of this name in Nakhchivan and among the Altai, Siberian, and other Turks is substantiated in the paper by scientific facts.

Keywords: *Kypchak myth, Tengri, Shaman, wolf, Nakhchivan, Altai, Siberia, oikonym, oronym.*

Фирудин Рзаев

СЛЕДЫ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО КЫПЧАКСКОГО МИФА В ТОПОНИМАХ НАХЧЫВАНСКОЙ ТЕРРИТОРИИ

В статье рассматриваются следы древнетюркского мифа кыпчаков, занимающих особое место в древнетюркском мифологическом мышлении, в топонимах на территории Нахчывана. Упомянутая в исследованиях история мифа Кыпчаков о Тенгри относится к III-I тысячелетию до н.э., этот миф сохранялся в памяти алтайских, сибирских и других тюрков, его следы остались в топонимах на территории Нахчывана до нашего дня. Следы этого древнего мифа в топонимах Нахчывана еще не изучены азербайджанскими и турецкими учеными, и значение имени Тенгри не объяснено в связи с ними. В статье на основе лингвистических и исторических фактов подтверждается, что мифические имена Тенгри и Кыпчак имеют аналоги в ойконимах топонимической

системы на территории древнего Нахчывана. Название племен, носивших это мифическое имя, повторяется в первоначальном варианте «бори» (волк) почти во всех ойконимах, оронимах, гидронимах топонимической системы Нахчывана.

Тот факт, что кыпчакский тюркский миф сохранился в названиях, связанных с прототюрками, доказывает древность этого мифического верования. Место этого имени как в Нахчыване, так и у алтайских, сибирских и других тюрков обосновывается в статье научными фактами.

Ключевые слова: *Кыпчакский миф, Тенгри, Шаман, волк, Нахчыван, Алтай, Сибирь, ойконим, ороним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.01.2021

Son variant 11.02.2021